

**XVI–XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA O‘RTA OSIYO HAQIDAGI
TARIXIY-GEOGRAFIK TADQIQOTLAR**

Ilmiy rahbar

Azizov Ikromjon Shadibayevich

Tarix fanlari bo‘yicha (PhD) falsafa doktori

Perfect-university Gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti,

Orcid id: [0009-0005-9179-070X](https://orcid.org/0009-0005-9179-070X), Tel.: +99833 747-96-11 ,

e-mail: azizov.ikrom@perfectuniversity.uz

Abdukadirov Dilshod Tulaganovich

Perfect University Ijtimoiy fanlar Tarix 4-bosqich talabasi

Orcid id: 0009-0007-6007-6524 Tel.: +99899 307-00-88,

e-mail: @Dilshod_Tulaganovichgmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVI–XIX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyo haqidagi tarixiy-geografik tadqiqotlar, ularning manbaviy asoslari va ilmiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda mahalliy tarixiy asarlar, xonliklar davri yozma manbalari, elchilik hisobotlari, sayyohlar qaydlari, Rossiya va Yevropa ekspeditsiyalari materiallari asosida mintaqaning siyosiy chegaralari, ma‘muriy-hududiy tuzilishi, shaharlar geografiyasi, savdo yo‘llari, aholi joylashuvi, xo‘jalik hayoti va tabiiy-geografik sharoitlari yoritiladi. XVI–XVIII asrlarda tarixiy-geografik ma‘lumotlar asosan mahalliy tarixnavislik va elchilik yozishmalarida aks etgan bo‘lsa, XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi yarmida ekspeditsiya va sayohatnomalar asosida O‘rta Osiyoni nisbatan tizimli o‘rganish kuchaydi. Maqolada Buxoro, Xiva va Qo‘qon

xonliklari tarixiy geografiyasining shakllanishi, rus va ingliz sayyohlari ma'lumotlarining qiyosiy qiymati, kartografik bilimlar va tarixiy geografiyaning metodologik ahamiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: Oʻrta Osiyo, tarixiy geografiya, Buxoro xonligi, Xiva xonligi, Qoʻqon xonligi, elchiliklar, ekspeditsiyalar, sayohatnomalar, kartografiya, savdo yoʻllari, maʼmuriy-hududiy tuzilish.

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL STUDIES ON CENTRAL ASIA FROM THE XVI CENTURY TO THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract. This article analyzes historical-geographical studies on Central Asia from the sixteenth century to the first half of the nineteenth century, focusing on their source base and scholarly significance. The study examines local historical writings, written sources from the khanate period, embassy reports, travel accounts, and materials from Russian and European expeditions to reconstruct the region's political borders, administrative-territorial structure, urban geography, trade routes, population distribution, economic life, and natural-geographical conditions. While in the sixteenth–eighteenth centuries historical-geographical information was mainly reflected in local historiography and diplomatic records, from the late eighteenth century to the first half of the nineteenth century Central Asia began to be studied more systematically through expeditions and travel narratives. The article highlights the historical geography of the Bukhara, Khiva and Kokand khanates, the comparative value of Russian and British travel accounts, cartographic knowledge, and the methodological significance of historical geography.

Keywords: Central Asia, historical geography, Bukhara Khanate, Khiva Khanate, Kokand Khanate, embassies, expeditions, travel accounts, cartography, trade routes, administrative-territorial structure.

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О СРЕДНЕЙ АЗИИ В XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация. В статье анализируются историко-географические исследования о Средней Азии XVI – первой половины XIX века, их источниковая база и научное значение. Рассматриваются местные исторические сочинения, письменные источники эпохи ханств, посольские отчёты, записки путешественников, материалы российских и европейских экспедиций, отражающие политические границы, административно-территориальное устройство, географию городов, торговые пути, расселение населения, хозяйственную жизнь и природно-географические условия региона. В XVI–XVIII веках историко-географические сведения в основном содержались в местной историографии и дипломатических документах, а в конце XVIII – первой половине XIX века изучение Средней Азии приобрело более системный характер благодаря экспедициям и путевым описаниям. В статье раскрываются особенности исторической географии Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств, сравнительная ценность русских и английских путешественных материалов, картографические знания и методологическое значение исторической географии.

Ключевые слова: Средняя Азия, историческая география, Бухарское ханство, Хивинское ханство, Кокандское ханство, посольства, экспедиции, путевые записки, картография, торговые пути, административно-территориальное устройство.

Kirish. Tarixiy geografiya tarixiy jarayonning hududiy tomonini aniqlash, siyosiy chegaralar, aholi joylashuvi, xo‘jalik rayonlari, savdo yo‘llari, shaharlar va tabiiy sharoitning tarixiy taraqqiyotga ta’sirini o‘rganishga xizmat qiladigan muhim ilmiy yo‘nalishdir. Tarixiy geografiyaning asosiy vazifasi voqealarni faqat vaqt ketma-ketligida emas, muayyan makon, hudud, yo‘l, chegara, shahar va tabiiy muhit bilan

bog'liq holda tahlil qilishdan iborat. XVI–XIX asrning birinchi yarmi O'rta Osiyo tarixiy geografiyasini o'rganishda alohida bosqich hisoblanadi. Bu davrda mintaqada Shayboniylar, Ashtarxoniylar, Xiva xonligi, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi kabi siyosiy tuzilmalar shakllandi. Mintaqaning siyosiy chegaralari tez-tez o'zgarib turdi, shaharlar va vohalar iqtisodiy hayot markaziga aylandi, Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Zarafshon, Farg'ona, Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari tarixiy-geografik jarayonlarning asosiy maydoniga aylandi.

Mazkur davr tarixiy-geografik ma'lumotlari ikki asosiy manbaviy yo'nalishda shakllandi. Birinchi yo'nalish mahalliy tarixiy asarlar, xonliklar davri yilnomalari, nasabnomalar, rasmiy hujjatlar va tarixnavislik an'anasi bilan bog'liq. Ikkinchi yo'nalish esa Rossiya imperiyasi, Yevropa davlatlari va ingliz sayyohlari tomonidan amalga oshirilgan elchiliklar, ekspeditsiyalar, sayohatnomalar hamda kartografik kuzatuvlar bilan belgilanadi.

Asosiy qism. XVI–XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo haqidagi tarixiy-geografik bilimlar bir vaqtning o'zida siyosiy tarix, savdo aloqalari, diplomatik munosabatlar, shaharsozlik, etnik tarkib, suv xo'jaligi va harbiy-strategik kuzatuvlar orqali shakllandi. Bu davrda O'rta Osiyo yagona siyosiy birlik emas, o'zaro raqobat qiluvchi xonliklar, vohalar, ko'chmanchi hududlar, savdo yo'llari va tog'-cho'l zonalari yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi [2; 3].

XVI asrda Shayboniylar davlati va keyingi Buxoro xonligi tarixiy geografiyasi Movarounnahr, Xuroson, Balx, Samarqand, Buxoro, Qarshi, Shahrisabz, Termiz, Hisor, Toshkent va Farg'ona kabi hududlar bilan bog'liq edi. Siyosiy markazlar joylashuvi savdo yo'llari, vohalar, sug'orish tizimlari va harbiy-strategik yo'nalishlarga mos ravishda shakllandi. Buxoro va Samarqand diniy, siyosiy, ilmiy va savdo markazi sifatida alohida ahamiyat kasb etdi. XVI–XVIII asr birinchi yarmidagi Shayboniylar, Ashtarxoniylar va Xorazmning siyosiy-iqtisodiy geografiyasi tarixiy

geografiya darsliklarida alohida mavzu sifatida ajratilishi bu davrning ilmiy ahamiyatini ko'rsatadi [3].

Xorazm tarixiy geografiyasi Amudaryo quyi oqimi, Orolbo'yi, Urganch, Xiva, Kat, Hazorasp, Gurlan, Xonqa, Qo'ng'iro't kabi markazlar bilan bog'liq holda rivojlandi. Xiva xonligida ma'muriy bo'linish viloyat, bekklik, noiblik va mahalliy boshqaruv birliklari orqali ifodalangan. XVIII asrdan boshlab bekkliklar tizimi kuchayib, Xorazm hududi siyosiy jihatdan murakkab, tabiiy-geografik jihatdan esa Amudaryo o'zani va sug'orish tarmoqlariga bog'liq hudud sifatida namoyon bo'ldi. Xiva xonligi tarkibida Hazorasp, Gurlan, Xonqa, Ko'hna Urganch, Pitnak, G'azovot, Qiyot, Shovot, Toshhovuz, Urganch, Xo'jayli, Qo'ng'iro't kabi bekkliklar qayd etiladi [4].

Qo'qon xonligi XVIII asrning birinchi yarmidan boshlab Farg'ona vodiysi asosida shakllanib, keyinchalik Toshkent, Chimkent, Turkiston, O'ratepa, Xo'jand, Qirg'izistonning ayrim tog'li hududlari va Qashqar yo'nalishidagi savdo-siyosiy aloqalar bilan bog'landi. Farg'ona vodiysining tabiiy-geografik xususiyatlari — tog'lar bilan o'ralganligi, sug'orma dehqonchilik imkoniyatlari, daryo vodiylari va savdo yo'llari — Qo'qon xonligining iqtisodiy rivojida muhim rol o'ynadi [5].

XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo asosan uch siyosiy markaz — Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligi o'rtasida taqsimlangan edi. Buxoro amirligi Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo, Hisor va qisman Balx yo'nalishlari bilan bog'langan; Xiva xonligi Amudaryo quyi oqimi va Orolbo'yi hududlariga tayanib rivojlangan; Qo'qon xonligi esa Farg'ona vodiysi va Sirdaryo bo'yidagi siyosiy-iqtisodiy yo'nalishlar bilan ajralib turgan [5].

Mahalliy tarixiy asarlar tarixiy-geografik ma'lumotlarning eng muhim qatlamini tashkil etadi. "Abdullanoma", "Sharafnomayi shohiy", "Shajarai turk", "Firdavs ul-iqbol", "Riyoz ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Tarixi amniya" kabi asarlarda shaharlar, qal'alar, daryo yo'llari, yaylovlar, vohalar, harbiy yurishlar yo'nalishlari,

xonliklararo chegaralar, aholi guruhlari va iqtisodiy markazlar haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi [2; 6]. Bunday manbalar aniq geografik tavsif berishni maqsad qilmagan bo'lsa-da, tarixiy voqealarni bayon qilish jarayonida mintaqaning siyosiy va iqtisodiy geografiyasini tiklashga imkon beradi.

XVI–XVIII asrlar mahalliy tarixiy-geografik yozma manbalari ichida Buxoro va Xorazm tarixnavisligi alohida o'rin tutadi. Buxoro tarixiy asarlarida Movarounnahrning markaziy shaharlari, Balx va Xuroson bilan aloqalar, Dashti Qipchoq bilan munosabatlar, savdo yo'llari, xonliklararo kurashlar va harbiy yurishlar geografiyasi yoritiladi. Xiva tarixiy an'alarida esa Amudaryo o'zani, Orolbo'yi, turkman qabilalari, Qo'ng'iroq, Urganch, Xiva, Mang'ishloq va Eron yo'nalishlari bilan bog'liq geografik ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega [4; 6].

O'rta Osiyo haqidagi tarixiy-geografik bilimlarning ikkinchi muhim manbaviy yo'nalishi elchiliklar va sayohatnomalardir. XVI asrda ingliz savdogari va sayyohi Antoni Jenkinsonning Buxoro va Xiva yo'nalishidagi kuzatuvlari Yevropa uchun O'rta Osiyo haqidagi dastlabki muhim ma'lumotlardan biri bo'ldi. Uning qaydlari savdo yo'llari, karvon yo'nalishlari, Kaspiy dengizi, Mang'ishloq, Xorazm va Buxoro bilan bog'liq geografik tasavvurlarni kengaytirdi [7].

XVII asrda Rossiya va O'rta Osiyo o'rtasidagi diplomatik aloqalar faollashdi. I.D. Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, boshqa rus elchilari va savdogarlari Buxoro, Xiva va Kaspiybo'yi yo'nalishlari haqida ma'lumot to'pladi. Bu ma'lumotlar Rossiya davlatining Sharq bilan savdo, diplomatik va harbiy-strategik aloqalarini rivojlantirish ehtiyojlari bilan bog'liq edi. Elchilik hisobotlarida yo'llar, masofa, suv manbalari, qal'alar, bojxona punktlari, bozorlar, aholi tarkibi va xavfsizlik masalalari qayd etilgan [4; 7].

XVIII asr boshlaridan boshlab Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga qiziqishi yanada kuchaydi. F. Beneveni elchiligi, A.F. Negri missiyasi, V.A. Daudov va Muhammad Yusuf elchiligi, Mitropolit Xrisanf, F. Nazarov kabi shaxslarning

ma'lumotlari Buxoro va Xiva xonliklarining siyosiy, iqtisodiy va geografik holatini o'rganishda muhim manba bo'ldi. Tarixiy geografiya o'quv qo'llanmalarida XVI–XIX asr birinchi yarmida O'rta Osiyoga Rossiya va Yevropa davlatlaridan amalga oshirilgan elchilik hamda ekspeditsiyalar orasida Jenkinson, Xoxlov, Pazuxinlar, Beneveni, Nazarov, Berns, Xanikov, Muravyov, Negri, Demizon, Ivanin kabi nomlar alohida qayd etiladi [4].

XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyoni tarixiy-geografik jihatdan o'rganish nisbatan tizimli tus oldi. Rossiya imperiyasi Orenburg, Sibir, Kaspiybo'yi va Kavkaz orqali O'rta Osiyo bilan aloqalarni kengaytirishga intildi. Bu jarayonda harbiy-topografik kuzatuvlar, savdo yo'llari, daryo va cho'l yo'nalishlari, karvon yo'llari, qal'alar, suv manbalari va siyosiy markazlar haqida aniqroq ma'lumot to'plashga ehtiyoj kuchaydi.

Nikolay Muravyovning 1819–1820-yillardagi Xiva va turkman hududlari orqali amalga oshirgan safari Xiva xonligi, Qoraqum yo'nalishlari, turkman qabilalari, karvon yo'llari va Xorazmning siyosiy-geografik holatini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Rossiya Prezident kutubxonasi katalogida Muravyovning Turkmaniston va Xivaga 1819–1820-yillardagi sayohati muzokaralar uchun yuborilgan Gvardiya Bosh shtabi kapitani Nikolay Muravyovga tegishli manba sifatida qayd etilgan.

G. Meyendorfnig 1820-yilda Orenburgdan Buxoroga qilgan safari Buxoro amirligi, Qizilqum va Sirdaryo-Amudaryo oralig'i, karvon yo'llari va dasht hududlari haqida batafsil kuzatuvlarni o'z ichiga oladi. Uning "Voyage d'Orenbourg à Boukhara, fait en 1820" asari 1826-yilda Parijda nashr etilgan bo'lib, HathiTrust va Internet Archive kataloglarida 1820-yilgi Orenburg–Buxoro safari tavsifi sifatida ko'rsatiladi. Bu asar Buxoro yo'lidagi cho'l sharoiti, quduqlar, masofalar, savdo aloqalari va amirlikning tashqi munosabatlari haqida muhim tarixiy-geografik material beradi.

XIX asr birinchi yarmidagi ingliz tadqiqotlari ham O'rta Osiyo tarixiy geografiyasini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Aleksandr Bernsning 1831–1833-yillardagi sayohati Hindiston, Afg'oniston, Buxoro va Eron yo'nalishlarini qamrab olgan bo'lib, uning "Travels into Bokhara" asari 1834-yilda nashr etilgan. Google Books va Project Gutenberg kataloglarida ushbu asar Hindistondan Kobul, Tartariya va Forsga qilingan sayohat tavsifi sifatida qayd etilgan. Berns ma'lumotlari Britaniya imperiyasi manfaatlarini bilan bog'liq bo'lsa-da, Buxoro, Amudaryo, Afg'oniston va Hindiston o'rtasidagi yo'llar, savdo hamda siyosiy aloqalar geografiyasini yoritishda muhim manba hisoblanadi.

N.V. Xanikovning "Opisanie Bukharskogo khanstva" asari XIX asr birinchi yarmida Buxoro amirligi tarixiy geografiyasiga oid muhim tadqiqotlardan biri sifatida baholanadi. Xanikov Buxoro amirligining ma'muriy-hududiy tuzilishi, shaharlar, aholi, savdo, sug'orish tizimi va qo'shni hududlar bilan aloqalari haqida ma'lumot beradi. Ilmiy adabiyotlarda Meyendorf va Xanikov asarlari XIX asr Buxoro tarixiy geografiyasini o'rganishda asosiy manbalar sifatida ko'rsatiladi.

O'rta Osiyo haqidagi tarixiy-geografik tadqiqotlarda savdo yo'llari alohida o'rin egallaydi. XVI–XIX asr birinchi yarmida Buxoro — Mashhad — Hirot, Buxoro — Orenburg, Xiva — Mang'ishloq — Astraxan, Qo'qon — Toshkent — Turkiston, Qo'qon — Qashqar, Samarqand — Qarshi — Balx kabi yo'nalishlar siyosiy va iqtisodiy aloqalarning asosiy magistrallari bo'lgan. Mahalliy manbalar va sayohatnomalarda yo'llarning xavfsizligi, boj tizimi, karvonlar harakati, quduqlar, cho'l yo'llari va karvonsaroylar haqida ma'lumotlar uchraydi [2; 4; 7].

Mintaqa tarixiy geografiyasida suv resurslari va sug'orish tizimlari muhim omil bo'ldi. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo va Farg'ona vodiysi daryolari vohalarning xo'jalik hayotini belgiladi. Sug'orma dehqonchilik markazlari siyosiy markazlarning joylashuviga, aholi zichligiga va hunarmandchilikning rivojiga ta'sir ko'rsatdi. Xorazmda Amudaryo o'zanining

o'zgarishi, Buxoro va Samarqandda Zarafshon suvlari, Farg'onada tog' daryolari tarixiy-geografik jarayonlarning asosiy omillaridan edi [3; 5].

Shaharlar tarixiy geografiyasi XVI–XIX asr birinchi yarmidagi tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Buxoro diniy-siyosiy markaz, Samarqand tarixiy-madaniy markaz, Xiva xonlik poytaxti, Qo'qon Farg'ona vodiysi siyosiy markazi, Toshkent savdo va harbiy-strategik tugun, Qarshi janubiy yo'llar markazi, Urganch va Xo'jayli Amudaryo quyi oqimi bilan bog'liq markazlar sifatida ajralib turgan [5]. Xonliklar davri tarixiy geografiyasiga oid taqdimot materiallarida Buxoro amirligi hududi Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, Hisor tog'li hududlari bilan bog'liq tarzda ko'rsatiladi.

Aholi va etnik tarkib haqidagi ma'lumotlar ham tarixiy-geografik tadqiqotlar uchun muhimdir. Buxoro amirligi shaharlari va vohalarida o'zbeklar, tojiklar, arablar, eroniylar, turkmanlar va boshqa guruhlar yashagan. Xiva xonligida o'zbek, turkman, qoraqalpoq, qozoq va boshqa guruhlar, Qo'qon xonligida o'zbek, tojik, qirg'iz, qozoq, uyg'ur va qipchoq guruhlar muhim o'rin tutgan. Sayohatnomalarda ko'pincha aholi tarkibi xo'jalik mashg'ulotlari — dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo va ko'chmanchi turmush bilan bog'liq holda tavsiflangan [4; 5].

O'rta Osiyo haqidagi tarixiy-geografik tadqiqotlarda kartografik tasavvurlar ham muhim o'rin egallaydi. Kartografiya tarixiy geografiya uchun makoniy tasvir va ilmiy umumlashtirish vositasi vazifasini bajaradi. Kartografiya fani xaritalar, atlaslar, kartografik manbalar, matematik asos, shartli belgilar, tasvirlash usullari va kartografik generalizatsiya masalalarini o'rganadi [8]. O'rta Osiyo bo'yicha XVI–XIX asr birinchi yarmida yaratilgan xaritalar ko'pincha noaniq bo'lgan bo'lsa-da, keyingi ekspeditsiyalar bu tasavvurlarni ancha aniqlashtirdi.

Tarixiy geografiyani o'rganishda tarixiy kartografiya ham alohida ahamiyatga ega. Tarixiy kartalar siyosiy chegaralar, harbiy yurishlar yo'nalishlari, savdo yo'llari, aholi joylashuvi va vohalar chegarasini ko'rsatish orqali matnli manbalardagi

ma'lumotlarni tekshirish imkonini beradi. Kartografiya va GAT texnologiyalari bo'yicha o'quv adabiyotlarida xarita geografik tadqiqotlar olib borish, ma'lumotlarni to'plash, saqlash, qayta ishlash va mavzuli xaritalar yaratish vositasi sifatida ko'rsatiladi [9].

XVI–XIX asr birinchi yarmidagi O'rta Osiyo tarixiy-geografik tadqiqotlarining cheklangan tomonlari ham mavjud. Mahalliy manbalarda geografik ma'lumotlar ko'pincha siyosiy voqealar, sulolaviy kurashlar va harbiy yurishlar bilan bog'liq holda berilgan. Elchilik va ekspeditsiya materiallarida esa muallifning siyosiy maqsadi, savdo yoki harbiy manfaatlari, til va madaniy cheklovlari ma'lumotlar sifatiga ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli bitta manba asosida xulosa chiqarish ilmiy jihatdan yetarli emas; mahalliy manbalar, elchilik hisobotlari, sayohatnomalar, arxiv hujjatlari va kartografik materiallarni qiyosiy tahlil qilish zarur.

Rossiya ekspeditsiyalari va ingliz sayohatnomalari O'rta Osiyo tarixiy geografiyasini o'rganishda muhim bo'lsa-da, ular ko'pincha imperiyaviy manfaatlar doirasida yaratilgan. Rossiya uchun O'rta Osiyo bozorlar, xomashyo, siyosiy ta'sir va harbiy yo'nalish sifatida qiziq bo'lgan; Britaniya uchun esa Hindiston xavfsizligi va "Buyuk o'yin" sharoitidagi strategik muvozanat muhim edi. Bu holat manbalardan foydalanishda tanqidiy yondashuvni talab qiladi.

XVI–XIX asr birinchi yarmida O'rta Osiyo haqidagi tarixiy-geografik tadqiqotlar uch bosqichli rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Birinchi bosqichda mahalliy tarixnavislik va sulolaviy asarlar asosiy manba bo'ldi. Ikkinchi bosqichda elchiliklar va savdo-diplomatik aloqalar orqali tashqi kuzatuvlar kuchaydi. Uchinchi bosqichda XIX asr birinchi yarmidagi ekspeditsiyalar, sayohatnomalar va dastlabki ilmiy tavsiflar orqali mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va tabiiy geografiyasi nisbatan tizimli yoritila boshladi.

Xulosa. XVI–XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo haqidagi tarixiy-geografik tadqiqotlar mintaqaning siyosiy, iqtisodiy, etnik va tabiiy makonini

o'rganish uchun muhim ilmiy asos yaratdi. Bu davrda Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari, ularning chegaralari, ma'muriy tuzilishi, shaharlar tizimi, savdo yo'llari, vohalar, sug'orish tarmoqlari va aholi joylashuvi haqidagi ma'lumotlar mahalliy tarixiy asarlar, elchilik hisobotlari, sayohatnomalar va ekspeditsiya materiallarida jamlandi. Mahalliy manbalar O'rta Osiyo tarixiy geografiasini ichki siyosiy va madaniy muhit bilan bog'liq holda yoritadi. Ular shaharlar, vohalar, harbiy yurishlar, sulolaviy kurashlar, savdo yo'llari va aholi tarkibi haqida qimmatli ma'lumot beradi. Rossiya va Yevropa sayohatnomalari esa mintaqani tashqi kuzatuv nuqtayi nazaridan tasvirlaydi; ularda yo'llar, masofalar, tabiiy sharoit, savdo aloqalari, shaharlar, karvon yo'llari va xonliklarning siyosiy holati haqida ma'lumotlar ko'proq uchraydi.

XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo bo'yicha tarixiy-geografik kuzatuvlar nisbatan tizimli shakl oldi. Muravyov, Meyendorf, Berns, Xanikov va boshqa tadqiqotchilar ma'lumotlari Buxoro, Xiva, Amudaryo, Qizilqum, Orolbo'yi, Farg'ona va savdo yo'llari haqidagi bilimlarni kengaytirdi. Ularning asarlari siyosiy manfaatlardan xoli bo'lmagan bo'lsa-da, mintaqa tarixiy geografiasini o'rganishda muhim manbaviy qatlamni tashkil etadi.

Mazkur davr tadqiqotlarining ilmiy qiymati ularning O'rta Osiyoni tarixiy makon sifatida ko'rsatganidadir. Bu manbalar yordamida xonliklar davridagi siyosiy chegaralar, iqtisodiy rayonlar, shaharlar o'rni, etnik-geografik jarayonlar va savdo yo'llari tiklanadi. Kelgusida mazkur manbalarni zamonaviy tarixiy kartografiya, GAT texnologiyalari va qiyosiy manbashunoslik asosida qayta tahlil qilish O'rta Osiyo tarixiy geografiasini yanada chuqurroq o'rganishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992.
2. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке / Перевод с англ. Ю.В. Готье. – Ленинград, 1937.

3. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. Письменные памятники. – Ташкент: Фан, 1985. – 259 с.
4. Муравьев А.В., Самаркин В.В. Историческая география эпохи феодализма: Западная Европа и Россия в V–XVII вв. – Москва: Просвещение, 1973. – 144 с.
5. Saidboboyev Z. Tarixiy geografiya va kartografiya. – Toshkent: Shafolat Nur Fayz, 2020. – 160 b.
6. Тарихий география. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020. – 169 b.
7. O‘rta Osiyo xonliklari tarixiy geografiyasi: XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmi. Taqdimot materiallari.
8. Ibraimova A.A. Kartografiya. – Toshkent: Tafakkur, 2019. – 300 b.
9. Safarov E., Prenov Sh., Mo‘minov A. Topografiya va kartografiya, GAT texnologiyalari. – Toshkent: Sano-standart, 2018. – 344 b.
10. Meyendorff G. de. Voyage d’Orenbourg à Boukhara, fait en 1820. – Paris: Dondey-Dupré, 1826. – XII+508 p.
11. Burnes A. Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia. Vols. 1–3. – London: John Murray, 1834.
12. Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах. – Москва, 1822.
13. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург, 1843.
14. Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времен до настоящего. – Санкт-Петербург, 1877.
15. Багров Л.С. Карты Азиатской России: исторические заметки. – Петроград, 1914.